

ABOUT SOME PROBLEMS OF PSYCHOLOGY OF SAFETY

Abstract: The article is devoted to determining the place of the psychology of safety in the system of psychological science when considering the dependence person - situation.

Author information:

Krasimir Markov
Professor DSc, Lecturer at "Konstantin Preslavsky" -
University of Shumen and at "Vasil Levski" National
Military University Artillery, Air Defense and CIS Faculty
✉ markov_kr@abv.bg
🌐 Bulgaria

Keywords:

psychology, safety, person, situation.

Проблемът за психологията на безопасността не е нов за психологическата наука, като доскоро беше разглеждан във военната психология и в екстремалната психология. Там той се отчиташе в системата на психическата подготовка на хората за бойни действия или за екстремална ситуация и в частност при формирането на готовност в чисто психически план за действия в такава среда. Усложняването на политическата и икономическата ситуация в света вече налага да се акцентира на психологията на безопасността на хората, не само в извънредни, тежки, критични и т.н. ситуации, които в голяма степен, с изключение на някои природни бедствия и аварии са предвидими, а и в такива относително непредвидими ситуации, като бежанска криза, етнически вълнения и др. Всичко това налага по –съвременно разбиране на понятието „психология на безопасността“ и най-вече да се говори за възникване на ново направление в психологическата наука с това наименование. Както подчертават авторите занимаващи се с този проблем [1, 6, 4], това се налага тъй като е необходимо да се провеждат както теоретични изследвания, така и да се набелязват практически програми осигуряващи психологическата безопасност в различните сфери на социалния живот. Естествено е, че това е поле от психологическата наука, което предполага обединяване на усилията на психолози работещи в различни сфери на психологическата наука, най-вече на военни, криминални, юридически, организационни, педагогически, социални и личностови психолози. Това обединяване не бива да се разглежда като еднократен семинар за обсъждане на проблема, а по-скоро като начало на процес на интеграция и обединяване на усилията, краен резултат на който би следвало да бъде осигуряване на безопасността на личността в обществото в психологически план. Разбира се, има и още един аспект на проблема, тъй като психологическата безопасност на хората е част от по-сложния процес на общата социална безопасност в обществото, което предполага разглеждането на осигуряването на психологическа безопасност, и като елемент на националната сигурност. Автори занимаващи се с този проблем [1, 6, 3] подчертават, че това налага проблемът за психологическата безопасност да бъде разглеждан на различни нива:

- ниво общество;
- ниво локална среда;
- ниво личност.

Същевременно посочените три нива, пак според тези автори, трябва да се разглеждат в системата – индивид – личност – субект на дейността – индивидуалност.

В разработките посветени на проблема се подчертава [1, 6], че структурата на психологията на безопасността би трябвало да се състои от два раздела:

- психологическа безопасност на средата – определя се като състояние на средата, свободна от проявата на психологическо насилие при взаимодействието на хората и способстващо за удовлетворяване на основните потребности в личностово-доверителното общуване, като създава референтна значимост на средата, осигурявайки психологическа защита на участващите в нея;
- психологическата безопасност на личността според разработките се заключава в нейната способност да съхрани устойчивост в среда с определени параметри, в това число и с психотравмиращи въздействия, в съпротивата и на деструктивните вътрешни и външни въздействия, отразена чрез двойката защитеност – незащитеност в психологически план.
- Както вече подчертахме, основни моменти в теорията на психологията на безопасността се вземат от екстремалната и военната психология, което подсказва защо авторите занимаващи се с този проблем посочват състоянието психична безопасност на личността в следните аспекти:
 - като състояние на стабилна психична безопасност – във военната психология това се разглежда като състояние на създаване на психична устойчивост на личността при участие в различни бойни действия;
 - отсъствие на психична безопасност – във военната и екстремалната психология това се разглежда като стресор водещ до нарушаване на психичната стабилност на личността, а в по-тежките случаи, до посттравматично стресово разстройство;
 - неустойчива психична безопасност – във военната психология това се разглежда като етап на изграждане на психична устойчивост и готовност за действие.

Подлагането на анализ на необходимостта от подобна психологическа наука, би трябвало да бъде съпроводено с оценка на ситуациите водещи до психична нестабилност, която оценка трябва да се основава на факта, че тяхна психична основа е несъответствието между факторите въздействащи върху човешката психика и възможностите на човека да се справи с тези въздействия [7], което означава, че е нужно ново, по-високо ниво на обобщаване и търсене на система осигуряваща взаимовръзки и взаимозависимости, което от своя страна означава включването на психологията на безопасността в структурата на системния анализ. Това пък от своя страна предполага сериозно да се разграничат понятията среда и ситуация [7].

Като правило всички науки за човека правят връзка между човека и условията на неговия живот и приемат, че да се разбере адекватно поведението на човека или да му се окаже психологическа и социално-психологическа помощ е необходимо да се отчетат особеностите на тази жизнена, а в този смисъл и социална ситуация, в която той съществува.

Понятието “ситуация” има латински произход (*situs* – позиция, положение) и сега то е трайно влязло в науката, в т.ч. и в науките за човека и неговото поведение. Независимо от този факт, все още съществува неясно разбиране на термина “ситуация” и в много разработки той не се дефинира, а се дава като подразбиращ се по смисъл. Един от проблемите е разбирането на съотношението между понятията “среда” и “ситуация”. Като правило под “среда” разбираме комплекса от външните на човека условия, докато “ситуацията” винаги включва в себе си самия човек. Средата по принцип се характеризира с устойчивост и продължителност на въздействията, следователно и с относителна стабилност, а ситуацията е кратковременна. Средата винаги е извън субекта, докато за ситуацията винаги казваме кой е в тази ситуация, чия е тази ситуация и т.н. Следователно тези понятия са нетъждествени и не могат да бъдат използвани като синоними.

Известният немски изследовател на трудни жизнени ситуации Х. Томе разглежда факторите на средата само като контекст, като рамка, в която човек осъществява активно взаимодействие със своята жизнена ситуация. Тази рамка е много важна, тъй като е доказано, че благоприятните социално-икономически условия в страната се отразяват положително на

такива показатели като адаптацията на човек към живота, неговата продуктивност, емоционална устойчивост и т.н. Анцыферова Л. И., (1993), счита че докато в неблагоприятни социално-икономически условия, в кризисни периоди на развитието на обществото, човек като правило преживява стрес, който предоставя пред личността две диаметрално противоположни направления на развитие, или снижаване на активността, при което говорим за неефективност, или повишаване на активността с цел преодоляване на неблагоприятните условия.

За да се даде определение на понятието “ситуация” е необходимо да се направи известен анализ на разбирането му в психологическата литература. Едно от най-разпространените определения на ситуацията в психологията е разглеждането ѝ като пространствено-времеви конструкт. В този случай ситуацията се разглежда като съвкупност от елементи на средата или фрагмент от средата във всеки конкретен етап от живота и дейността на индивида, и в този смисъл тя се разбира като външно условие за протичането на тези живот и дейност. Към този подход се придържат автори като Д. Магнуссон, А. Фернхем, М. Аргайл, В. Мишел и др., които съществено принизяват ролята на самия човек в образуването на жизнената ситуация и нейното развитие. Придържайки се към този подход те предполагат, че ситуацията трябва да се разглежда на различни нива. Магнуссон (1983) предлага пет различни нива на ситуация:

- стимули - определени обекти и действия от външната среда;
- епизоди – особени значими събития имащи причина и следствие;
- физически, времеви и психологически параметри на ситуацията, определяни от външните условия – възприятието и интерпретацията на ситуацията придава значение на стимулите и епизодите;
- обкръжение (сетинг) – обобщаващо понятие, характеризиращо типа ситуация;
- среда – съвкупност от физически и социални променливи на външния свят.

Независимо, че този подход илюстрира обръщането към проблема на ситуацията само откъм външната страна, то в последно време привържениците му все по-често добавят и характеристики на ситуацията в субективен аспект и разбират под ситуация, сегмент от социалния живот определящ за включените в нея хора, мястото на действието, същността на дейността и т.н.

Но напоследък все повече се утвърждава друга позиция и подход към ситуацията, която се наблюдава в разработките на Я. Дж. Мид, П. Бергер и Т. Лукман /, в които се доказва, че човекът е активната съставляваща на всяка жизнена ситуация. Даже самото определяне на характера на ситуацията за човека възниква в процеса на неговото собствено осмисляне или в процеса на общуването с другите хора. Ситуацията не е пасивна, а активно се възприема и се обсъжда. В крайна сметка може да се достигне до определение на понятието “ситуация” – като система обективни и субективни елементи, обединяващи живота и дейността на субекта в определен времеви период. Под обективни елементи разбираме тези пространствени и времеви параметри и тези действащи лица, които се намират в това пространство, в това време, със своята осъществявана дейност. Към субективните елементи отнасяме междуличностните отношения, социално-психологичния климат в малката група, груповите норми, ценностите, стереотипите на съзнанието и личностовите особености на човека.

Д. Майерс (1997) в своя учебник по социална психология отбелязва, че истината за силата на въздействието на социалната ситуация не е и наполовина правдива ако се вземе откъсната от допълнящото я въздействие на силата на личността. Взаимовръзката между личност и ситуация може да се разглежда най-малко в три аспекта:

- различните личности по различен начин възприемат една и съща ситуация и по различен начин реагират на нея;
- хората са способни сами да избират влияещите върху тях ситуации;
- хората сами участват в създаването на своята социална ситуация.

По този начин определени възможности има както личността, така и ситуацията и човек се явява едновременно и творение, и творец на своята жизнена ситуация (Осухова, 2007). Забелязва се постепенен преход към разбирането от полярни точки на взаимодействието между личност и ситуация към личностно-ситуационен подход, като се признава, че хората се различават един от друг по степените на проявяване на своите личностови особености в различни ситуации, а личностните особености влияят на техния избор на определени типове социални ситуации.

Доколкото поведението на човек в различни жизненни ситуации, в това число и екстремални е резултат от взаимодействието между външни и вътрешни условия, то следва целта на социално-психологическата помощ в критична жизнена ситуация да бъде промяна на средата и обществото вътре в самия индивид, т.е. той да преобразува картината или образа на света.

Образът на света е предмет на изследване от много науки, в последните 20 години много психолози дойдоха до извода, че при взаимодействие на човек със света се образува особена психична реалност – субективен образ на света – цялостно интегрално образувание в самосъзнанието, съществуващо не само на когнитивно, но и на образно-емоционално ниво (Дж. Кели). За обозначаването на категорията образ на света някои автори използват такива термини като “фикции” (А. Адлер), “когнитивна картина на света” (Д. Гриндер), “картина на света” (Т. Шибутани), “семеен мит” (Ж. Лакан), “сценарий” (Е. Берн) и “жизнен свят” (К. Левин).

Субективният образ на света, това е представата на човека за себе си, за своята съдба и околния свят по време на живота на човека. Това е своеобразен индивидуален мит на човека за себе си и за неговия живот, който отразява неговата жизнена позиция, както по отношение на себе си, така и на другите и на света като цяло. Явява се резултат от усвояния чрез действия механизъм на индентификацията и регулира жизнените отношения и поведението на човека. При това за нормалния човек реалния жизнен свят и субективния образ на света са сляти в едно цяло.

Образът на света за човека може да се представи като своеобразни очила, през които той гледа света, руски психолози Р. Грановска, В. Столин, А. Наминач и др., считат, че именно образа на света представлява централната част от вътрешното пространство на психичния живот на човека, а именно неговото самосъзнание. Несъмнено във формирането на образа на света за личността важна роля играе културата, в която тя е възпитана, отношенията в семейството, последващите отношения в групите или с други думи целият неин жизнен опит (цит. по Смирнов 1985).

Взаимодействието между вътрешното и външното е живец на образа на света и носи спонтанен характер. В хода на обмяна на информация между външното и вътрешното, човек проверява съответствието на своите образи и представи, които потвърждават или не потвърждават неговата адекватност към обективната реалност. Но човек като носител на мита, не забелязва тази интуитивна непрекъсната дейност, докато ситуацията са безпроблемни ние не осъзнаваме много от детайлите на реалния свят, и обратно, когато в ситуацията възникнат сериозни проблеми, които се нуждаят от разрешаване, тогава се налага по-пълно осъзнаване на обективната реалност с оглед на адекватното реагиране. Ако човек е привикнал към изкривено отразяване на обективната действителност, в този случай образът на света се изкривява и престава да изпълнява своите продуктивни функции, което сериозно би затруднило възприемането и реакцията в една екстремална ситуация. Нещо повече, образът на света за различните хора е различен, както от гледна точка на неговото възприемане като гъвкавост или ригидност (консервативност), така и от гледна точка на възприемане на обективните закони действащи в него. Ако човек е излишно ригиден, то може да му изиграе както добра, така и много лоша шега, тъй като ако се натъкне на опит, който противоречи на неговия образ на

света, човек може напълно или частично да изолира от съзнанието новия опит. Това в крайна сметка води до изкривено възприемане на околната среда, а в екстремална или трудна жизнена ситуация води към отчуждение (затваряне в себе си). Човек става нечувствителен към новия опит, който може да доведе до изкривяване или до разрушаване на образа на света. Някои автори като В. Столин и А. Наминач се опитват да определят структурата на образа на света и неговото съдържание. Доколкото става дума за структура на света всички единодушно признават централният образ на света – *Аз-образа* – система представяща отношенията на човека към себе си и всичко, което той счита за свое по време на неговия живот. Като други компоненти на образа на света могат да се посочат - *образът на другия човек* (близък или не толкова), *образът на света като цяло и психологическото време на личността*.

Опитите да се определи съдържателната страна на образа на света за разлика от структурата му не са еднозначни, В. Столин и А. Наминач смятат, че образът на света има дълбинна базисна структура, която съдържа три основни измерения:

- мяра на проявлението на общочовешките ценности (добро);
- мяра на проявлението на заплашващата човека опасност (зло);
- мяра на проявлението на самотата, безнадеждността и слабостта (смърт).

Този подход е близък до подхода на Р. Ленг, който смята за основна съдържателна характеристика на образа на света за човека – *онтологичната увереност* или *онтологична неувереност*.

Този засилен интерес към проблема на образа на света не е случаен, доколкото живота на човека е процес на постоянно съотнасяне между себе си и света. В този смисъл именно образът на света може да служи за изследване на човека в трудна и екстремална ситуация, а също и за разработване на стратегии за психологическа помощ.

Според Pearlin L. J., Schooler C., (1978) сред обективните външни характеристики на ситуацията съществуват вариации, едни ситуации влияят на поведението на човека по-силно, а други по-слабо. Доказано е, че в неструктурирана ситуация човек има по-голяма степен на избор на свобода на поведение, отколкото структурирана.

Изследвайки въпроса за жизнените ситуации и възможността те да оказват различно влияние върху човека, В. Мишел предполага, че многообразните жизненни ситуации можем да разделим на силни и слаби. Интерпретирайки тази идея в резултат на проведени изследвания, той стига до извода, че в най-силните ситуации има най-малко индивидуални вариации на поведение, а в най-слабите максимално количество на вариации на поведение. По този начин, той счита, че субективният аспект на ситуацията (индивидуалните различия) има най-голямо влияние върху поведението на човека в слабите ситуации и най-малко в силните.

Идеята за силни и слаби ситуации е доразвита от основателите на невролингвистичното програмиране Р. Бендер и Дж. Гриндер, които въвеждат категорията “ниво на сложност на преживяваната от човека ситуация”. Те са определили пет нива на сложност на ситуацията и съответно на интензивността на емоционалното преживяване, които влияят на степента на гъвкавост на поведението:

- ситуации на първо ниво – съответстват на нашите представи за ежедневната ситуация, всичко върви благополучно, човек не изпитва затруднение и демонстрира голяма гъвкавост на поведението;
- ситуации на второ ниво – възникват когато у човека се появяват някои затруднения или проблеми. В такива случаи той има по-малък избор;
- ситуации на трето ниво – характеризират се със стрес или трудни проблеми, когато нормалните способности за действие и поведение вече не дават позитивен резултат. Човек има по-малко избори и видимо се затруднява да измени привичното си поведение;

- ситуации на четвърто ниво – стресът е по-голям, човек все по-трудно изменя своите нормални поведенчески реакции и затова започва да повтаря непродуктивни модели (патерни) на поведението;
- ситуации на пето ниво – човек преживява дълбок стрес, това е т.нар. ситуация на оцеляване. В ситуацията на пето ниво човек действа изключително и само за това, за да оцелее, да издържи на непосилното натоварване. В този случай на него му се струва, че няма никакви избори и поведението придобива разрушителен характер.

Ако условно разделим възможното поведение на човека в неговия живот, съобразно преживяваните от него ситуации, то от една страна на линията биха били ежедневните ситуации, а от друга страна ще се окажат екстремалните ситуации. По разрушителността на въздействие върху личността екстремалните ситуации принципно се отличават от трудните ситуации в ежедневието: човек преживява неща, които излизат извън пределите на нормалния му опит. Човек изпитва интензивен страх, ужас, безпомощност, стои пред лицето на собствената си смърт и т.н. Няма съмнение, че най-вариативно ще бъде човешкото поведение в ежедневните ситуации, а в екстремални ситуации ще са възможни незначителни вариации на поведението.

В зависимост от вътрешните условия (социално-психологическите особености на личността) хората могат различно да реагират на външно еднакви ситуации, което се определя от техния мироглед и от локуса на контрола. Мирогледът играе значителна роля при оценка на ситуацията, включително би следвало да се отчитат и религиозните особености, защото е доказано (Тобалов 2004), че съществува различие във възприемането на ситуацията между различните категории вярващи и атеистите.

Колкото до локуса на контрола (Rotter J. B. 1996), той е едно от най-значимите вътрешни условия, които оказват влияние върху определянето нивото на трудност на ситуацията и поведението на човека.

Независимо от тези разнообразни вътрешни условия влияещи на определяне на нивото на трудност на ситуацията, централна базисна характеристика е степента на зрялост на личността, представена в образа за света на човека и преди всичко в Аз-образа.

В последните десетилетия при изследване на проблема личност-ситуация се наблюдава активен анализ и оценка на ситуацията при единство на субективните и обективните аспекти. Ако се придържаме към тази точка на виждане бихме могли да определим два типа ситуации, които се различават една от друга по степен на оставаща възможност у човека за реализация на своите вътрешни планове, замисли и на жизнения си път като цяло (Осухова 2007).

Трудните жизненни ситуации от първи тип могат сериозно да затруднят и да усложнят живота на човека, но при тях все още се съхранява възможността да се преобразува трудната ситуация и да се съхрани хода на живота. Може да се каже, че трудните жизненни ситуации от първи тип са изпитание от което човек може да излезе запазвайки себе си и своето аз.

Трудните жизненни ситуации от втори тип не оставят възможности за преобразуване и довеждат до дълбока жизнена криза. Човекът, особено ако е в зряла възраст, не просто изпитва затруднение за реализация на намеренията и плановите си, а преживява вътрешна катастрофа. За него става невъзможно да продължава предишния си начин на живот и да се самореализира. В резултат се разпада представата на човек за самия себе си и за собствените си възможности, загубва се смисълът на живота (разпада се Аз-образа).

В реалния живот разделянето на трудните жизненни ситуации на два типа в зависимост от възможностите за реализация на жизнения замисъл не е толкова просто, защото даже ако обективната ситуация дава възможност за преобразуване и реализация на своето поведение, можем субективно да я преценим като такава, в която поведението не може да се преобразува. Това показва, че има възможни достатъчно много на брой трудни жизненни ситуации и тяхното

определяне следва да става както на базата на конкретните външни условия, така и на базата на конкретните субекти (с техните личностови особености), участващи в тях.

През 80-те години на XX век понятието ситуация се използва много често в различни области на научното познание. Много често понятието ситуация се употребява вместо понятието система. В педагогическите науки терминът ситуация се разглежда като съвкупност от условия и обстоятелства, определящи характера на протичащата човешка дейност.

Голяма част от съвременните психолози разглеждат ситуацията като психологически тезаурус, в съдържанието на който се включва обективната съвкупност от някои елементи на средата /условия, обстоятелства, събития и др./. Тези елементи оказват определено въздействие върху човека, детерминират неговата активност и едновременно с това ограничават нейната реализация.

А. Филипов и С. Ковальов разглеждат ситуацията като психологически тезаурус, изразяващ субективното, личностното и действителното обективно взаимодействие на човека със средата на жизнената си дейност. Основно място в концепцията на авторите заема постановката, че елементите на ситуацията се намират в определени взаимовръзки и отношения. Чрез разкриването на ситуацията като качествено нов елемент на психологическия тезаурус се определят силата и съдържанието на взаимодействието между субекта и обекта.

В речника на чуждите думи в българският език понятието ситуация се разглежда като положение, състояние, обстоятелство. Това определение дава възможности за много широко тълкуване на ситуацията. По този начин се разкриват точно същността и структурата и. Ситуацията се разглежда като временно състояние на динамичната система от условия и обстоятелства.

Терминът ситуация означава състояние на околната среда за едно или повече взаимодействащи си лица в даден момент от време, включително и предвидимите им възможности за развитие. Така ситуацията се определя като съвкупност от възможни поведения и техните последици в даден момент от време. Участващите лица според категоричната им определеност са съставна част от понятието ситуация, доколкото това е необходимо за установяването на съвкупността от възможности.

Подобно пояснение на съотношението личност – ситуация дава възможност да бъдат определени предмета и обекта на психологията на безопасността, нейните практически задачи и актуалните теоретични проблеми, с които тя се занимава. И. Баева [1] ги определя така:

- предмет – психичната безопасност на личността и социалната среда;
- обект – психологическите характеристики на човека, социалната група и обществото като субект на безопасност.
- Практически задачи на психологията на безопасността:
- разработка на основите на културата на безопасността в организацията;
- профилактика и снижаване на психическия травматизъм чрез намаляване на заплахите за психичното здраве в социална среда;
- създаване на образователни програми за подготовка на специалисти по въпросите на психичната безопасност.

Актуални теоретични проблеми на психологията на безопасността са:

- разработка на диагностичен инструментариум за определяне на нивото на психична безопасност на личността и обществото;
- определяне на основните заплахи нанасящи вреда на безопасността на личността и обществото;
- определяне на основните характеристики изясняващи безопасното психологично състояние в различните социо-културни сфери;

- разработване на психологична експертиза и мониторинг на състоянието на социалната среда и нейните субекти от гледна точка на безопасността;
- провеждане на межкултурални изследвания на особеностите на ресурса на съпротивление на човека, на негативните въздействия на различните национални култури.

Така описани обекта, предмета и задачите на психологията на безопасността дават основание да твърдим, че е време за развитие на ново поле на психологическата наука, позициониращо системата личност – среда в полето на тяхната безопасност. Безусловно е, че времето, в което живеем обективно предполага тази необходимост.

References:

1. **Baeva, I., A., 2016:** Psihologiya, bezopasnosti kak osnova, analiza, ekstremalnoy situatsii. SPb. Soyuz
2. **Dimanova, D., Z., 2016:** “Klasifikatsiya na riska”. NK MATTEX 2016. Konstantin Preslavsky – University of Shumen, 11-13 noemvri 2016, Shumen, ISSN: 1314-3921
3. **Kuzmanov, Z., 2016:** Vidove control – harakteristiki. Yuridicheski sbornik t. XXIII, BSU, Centar po yuridicheski nauki, B., 2016, s., ISSN: 1311-3771
4. **Kuzmanov, Z., 2014:** Politiki na Ruskata Federatsiya pri upravlenie na krizi. Sbornik nauchni trudove ot nauchna konferentsiya 2014 “Novata paradigm za sigurnost v kiberprostranstvoto”, NVU “V. Levski”, fakultet “Artileriya, PVO I KIS” Shumen., 2014, s. 233, ISBN 978-954-9681-49-9
5. **Kuzmanova, E., Kuzmanov, E., 2015:** Administrativnopraven rezhim na dostapa do obshtestvena informatsiya. Sbornik nauchni trudove ot Nauchna konferentsiya 2015 „Novite predizvikatelstva pred sistemite za informatsionna sigurnost” NVU “V. Levski”, fakultet “Artileriya, PVO I KIS” Shumen., 2015, ISBN 978-954-9681-65-9
6. **Magomed- Eminov, M., Sh., 2007:** Pozitivnaya psihologiya cheloveka, M. PARF, 2007. T. 1
7. **Markov, K., 2014:** Ekstremalni situatsii I psihika. VT, 2014